

Зорана Симић

zorana_simic@hotmail.com

Институт за књижевност и уметност

Београд

<https://orcid.org/0000-0002-4636-5801>

Јесмо ли сазрели као култура?

Magdalena Koh, *Majstorice mišljenja: srpski feministički esej (XIX–XXI veka)*. Prevela s poljskog Jelena Jović. Beograd: Službeni glasnik, 2023.

*This review examines the most recent study by Magdalena Koch, a Polish researcher in the field of southern Slavic studies, whose name is an important reference point in contemporary studies of Serbian literature from a feminist perspective. The content of the study *Women Masters of Thought: Serbian Feminist Essay (XIX-XXI centuries)* is analyzed in detail and the author's basic hypotheses, insights, and conclusions are pointed to. The paper explains why and how this study provides its reader not only with a history of the feminist essay in the Serbian language, but also with a specific, necessarily selective, and intentionally incomplete, history of women's and/or feminist history of literature and culture in the area of today's Serbia, as well as with a specific history of feminist ideas in the same area. It is argued that the study should be appreciated by historians of (Serbian) literature and historians of feminism. It can be assumed that, just like the previous study by Magdalena Koch, it will become one of the unavoidable reference points in the studies of literature, periodicals, and culture in our country from a feminist perspective.*

Последњих деценија, посебно по објављивању њене претходне студије *...Када сазremo као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – про)* (издање на пољском: Вроцлав 2007, српско проширено издање: Београд 2012), име Магдалене Кох постало је важна референтна тачка у савременим проучавањима српске књижевности из феминистичке перспективе. Тренутно редовна професорка на Универзитету „Адам Мицкјевич“ у Познању (Пољска), а вишедеценијска истраживачица јужне славистике, показујући нарочито интересовање управо за српску књижевну и културну традицију, Магдалена Кох, с једне стране, истрајно скреће пажњу на

маргинализоване, неафирмисане и/или табуисане феномене у оквирима доминантних књижевноисторијских, академских и институционалних наратива о (женском) ауторству на српском језику. С друге стране, ова истраживачица у исти мах инсистира на нужности (осмишљавања) нових приступа већ етаблираним или признатим ауторкама, уважавајући, за разлику од већине истраживача у сличном домену, категорију пола и/или рода. Утолико се о њеним студијама може размишљати као о простору рекулпације књижевног и интелектуалног наслеђа жена у Србији, али и као о својеврсним научноистраживачким апелима упућеним колегама и колегиницама у домену србистике у домаћој академској заједници и шире.

То важи и за најновију студију Магдалене Кох – *Мајсторнице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* – изворно објављену 2019. у Познању, а у Београду, у преводу Јелене Јовић и издању Службеног гласника, четири године касније, 2023. године. Већ сам наслов, штавише, отворено говори томе у прилог. Неологизам „мајсторице (мишљења)” упућује на основни феминистички импулс истраживања, гинокритичко упориште ауторке, а, уз поднаслов, и на централну тему. Сама ауторка прави експлицитну спону између ове и претходне студије. Она истиче да је већ у процесу рада на претходној књизи добила подстрек за писање наредне, увидевши или наслутивши велики хеуристички потенцијал поменутих централних тема – (феминистичког) есеја који су у периоду од XIX века до данас на српском језику стварале и још увек стварају жене – (жанровске) области која је досад углавном остајала на маргини научних истраживања. У покушају (ауто)рефлексивног „мапирања” средишње проблематике – (генезе) „српског феминистичког есеја” (односно скицирања „дијакхронијске панораме тог жанра”), Кох нуди вишеструки, слојевит допринос студијама књижевности, рода и културе. Премда привилегује *есејистику* одабраних ауторки – то су Еустахија Арсић, Милица Стојадиновић Српкиња, Драга Дејановић, Драга Гавриловић, Јелица Беловић Бернаджиковска, Исидора Секулић, Јела Спиридоновић Савић, Аница Савић Ребац, Јулка Хлапец Ђорђевић, Светлана Слапшак, Бранка Арсић – Магдалена Кох не задржава се искључиво на анализи есејистичких пракси и дискурса већ се убедљиво креће кроз одговарајуће историјске микро- и макроконтексте, показујући темељно познавање целовитих опуса побројаних ауторки, релевантних биографских и библиографских чињеница, ширих историографских прегледа, систематизација, „мапа”. У складу с тим, попут претходне студије, и ова се одликује истраживачком амбициозношћу и обухватношћу, додатно и утолико што је фокус сада на дијакхронијском пре него синхронијском плану.

Другим речима, ова студија може се читати и као својеврсна, нужно селективна и интенционално непотпуна, историја женске и/или феминистичке историје *књижевности* и *културе*, а не само есејистике на подручју данашње Србије. Уз то, она функционише и као специфична историја *феминизма* на том подручју. Разматрајући „још увек недовољно истражене текстове”, ауторка је, наиме, уједно „осликала процесе настанка феминистичке мисли на српском језику” и њене генезе (Кох 2023: 15). Гинокритички импулс истраживања очитује се у пориву ауторке да предочи начине на које су „Српкиње улазиле у књижевност, на које су проговарале властитим идиомом, постепено превазилазећи страх од ауторства и заједно формирајући феминистички дискурс” (исто: 16). Исто тако, посежући за појмом „изохимене” на трагу Исидоре Секулић, Магдалена Кох поставила је себи за циљ да „картографише[м] особене линије (изохимене) које исписују континуирану традицију феминистичког есеја” (исто: 15). Најзад, то за резултат има и прегледни, прилично кохерентан и прецизан наратив о својеврсној историјској поетици феминистичког есеја на српском језику. Како сумира сама ауторка, „два века сазревања српског феминистичког есеја откривају нам занимљиву трајекторију развоја овог жанра. Он се, у свом симболичком слоју, може изразити кратком и спектакуларном формулом: од Еустахије Арсић до Бранке Арсић” (исто: 273), односно од колебљивих почетака, „заснованих на универзализујућој просветитељској уобразиљи, до праксе савремене, прогресивне маште, која улази у полемику са оцем модерне филозофије” (исто: 274) (мисли се на Декарта [René Descartes]).

Студија *Мајсторице мишљења...* састоји се од увода и пет поглавља. У уводу се сажето одговара на два питања: „Зашто есеј?” и „Зашто феминистички?”, те упућује на стање у истраживањима посвећеним релевантној проблематици. Магдалена Кох указује на чињеницу да је та проблематика досад вишеструко маргинализована. С једне стране, у студијама књижевности још није дошло до обухватне (жанровске) анализе и систематизације српског есеја у начелу (чији се почеци везују за деловање Доситеја Обрадовића), укључујући и феминистички есеј. То се односи и на домаће и на иностране студије. С друге стране, спорадични осврти на српску есејистику, попут, рецимо, оног који чини Јован Деретић, углавном су искључивали *ауторке* есеја, или су им пак истраживачи (узгредно) прилазили без задржавања на *феминистичком* аспекту њихове есејистике. Магдалена Кох овом књигом управо покушава да попуни те лакуне, и сама потцртавајући да је „критеријум за избор самих текстова, осим жанровског, такође тематски (еманципација и феминизам)” (исто: 16), то јест, инсистирајући

на двострукој *демаргинализацији* – како жанровској тако и идејној – која је овде уверљиво и остварена.

Прво поглавље наслања се на увод, и у њему ауторка тежи да објасни како је и зашто управо есеј, који се традиционално конотира како као гранични, рубни, тако и као *маскулини/мушки* жанр, постао подесна форма за предочавање женског (ородњеног) искуства и један од повлашћених ослонаца ауторки заинтересованих за еманципацију жена. Магдалена Кох о есеју говори као о „природном савезнику” књижевница (исто: 96) у њиховим стремљењима да ступе у јавност, полемички проговоре о (властитом) живљеном искуству, освоје позиције ауторства и мање или више одлучно, што експлицитно што имплицитно, доведу у питање (патријархални) *status quo*. Полазећи од транспарентно изнете хипотезе о родној условљености феномена попут жанра, ауторства, искуства, јавних иступања уопште, Магдалена Кох посебно истиче „став да есеј није, нити је икада био родно неутралан, с обзиром на то да, као ниједан други жанр, изнуђује одређену концепцију субјекта, која се аутоматски уписује у текст” (исто: 31). Овај став могао би се додатно елаборирати или проблематизовати. Упутно је, наиме, поставити питање зашто и како управо есеј, *као ниједан други жанр*, подлеже родном означавању и уписивању личног искуства ауторке или аутора; другим речима, зашто то не би били дневници, мемоари, исповести, кореспонденција, па чак и фикција?

Друго поглавље посвећено је почецима (прото)есејистичког дискурса у српској култури. Анализа се протеже на готово читав XIX век. Трагајући за протофеминистичким есејистичким импулсима, Магдалена Кох се најпре осврће на Еустахију Арсић, која је баштинила доситејевску традицију, указујући на еманципаторске потенцијале њеног писања и у светлу такозваног женског питања. Магдалена Кох уједно потцртава да је „спој модерног мишљења и употребе славеносрпског језика који се архаизовао у време изласка њених књига имао, нажалост, негативан утицај на потоњу рецепцију мисли и дела Еустахије Арсић” (исто: 64). Утолико се Магдалена Кох у више наврата залаже за транскрипцију есејистичких књига Еустахије Арсић на савремени језик и за њихово ново издање.

После потраге Еустахије Арсић „за адекватним језиком и феминативним облицима” (исто: 28), Магдалена Кох долази и до „есејистичких пасажа у аутоцензурираном, хибридном и веома налик *silva rerum* дневнику Милице Стојадиновић Српкиње” (исто). Пратећи процесе „есејизовања” у овом жанровски изразито хибридном и неконвенционалном делу, те ослањајући се на његова досадашња

тумачења, Магдалена Кох нуди ново читање списа *У Фрушкој јори 1854*. Милица Стојадиновић Српкиња изнова се сагледава као „главна женска икона књижевног света у Србији у XIX веку” (исто: 64), али се сада њен чувени дневник – канонски текст унутар феминистичке *сукултуре*, који функционише као „смишљена полемика с јавним мњењем и вид одбране себе као жене која пише, али истовремено и врста обрачунавања са патријархалном средином” (исто: 67) – смешта у шири контекст есејистичког дискурса и пракси есејизовања на српском језику. Овде је, прецизније, реч „о бојажљивом есејизовању у оквирима контролисаног текста дневника” (исто: 65), а не о пунозначној есејистици. Тако се додатно потцртава амбиција ауторке Магдалене Кох да посредством есејистичког дискурса у његовим разноликим видовима, испољењима, заправо опише и историју феминистичких идеја у Србији.

Остајући у границама данашње Војводине, где се српска култура у XIX веку нарочито плодно развијала, што укључује и (прото) феминизам, Магдалена Кох посебну пажњу посвећује Драги Дејановић и Драги Гавриловић. Речима Магдалене Кох, „есеј са најзанимљивијом феминистичком потком створила је крајем шездесетих година XIX века Драга Димитријевић Дејановић” (исто: 76), „прва српска феминисткиња *par excellence*” (исто: 77). Ауторка студије разматра њене јавне говоре и иступања испред Уједињене омладине српске, који су касније публиковани у штампи, а у којима се горљиво апелује на *сестре Српкиње*. Кох указује на формативни значај „симболичког сестринства као заједничке судбине не само с обзиром на пол (сестре) већ и на етнос (Српкиње)” (исто: 81), сматрајући да ова тенденција есејистичких покушаја Драге Дејановић чини суштински „апелативним”. Пратећи, и даље, еволуцију есејистичког феминистичког дискурса (делимично остварену и кроз метафору сестринства), Магдалена Кох закључује да „Дејановићева у свом есејистичком стваралаштву одлази корак даље од претходница” (исто). Исто тако, анализирајући неколико текстова Драге Гавриловић, Кох убедљиво показује како је и ова ауторка крајем XIX века „отишла у својим еманципацијско-феминистичким идејама даље од претходница, ослањајући се на властито искуство” (исто: 96).

Пажљиво реконструишући прилично закаснелу рецепцију Драге Гавриловић (тек су крајем осамдесетих и почетком деведесетих XX века учињени први напори да јој се поврати место у књижевном канону које заслужује), крећући се упућено, као и иначе у студији, кроз корпус интерпретација њеног дела које су у међувремену уследиле, Магдалена Кох наглашава да текстови попут „Мисли о позоришту“ (1884), „Неколико искрених речи“ (1891), „Писма побратиму“ (1894) или „Петао

га довукао“ (1900) „представљају важну карикату ланца еманципацијско-феминистичког есеја у српској традицији XIX века”, пионирски инсистирајући на томе да су „напори Драге Гавриловић суштинска карика у формирању овог жанра у српској традицији” (исто: 92). У овом сегменту рада, аргументација Магдалене Кох постаје посебно ефектна.

Као полазну тачку за жанр есеја и модалитете *есејизовања* на српском језику, Магдалена Кох издваја објављивање алманаха *Српкиња* (1913) и индивидуални, идиосинкратичан, а колективно оријентисан, есејистички допринос Јелице Беловић Бернаджиковске. Магдалена Кох, уз то, сугестивно рекапитулира како су есејистичке праксе у XIX веку почивале на другачијим основама: есеј је, на фрагментаран начин, био „уписан у популарно-научно-дидактички текст (Еустахија Арсић) или је представљао интегрални део интимног дневника, објављеног за списатељичиног живота (Милица Стојадиновић Српкиња)”, или је пак настао као записани и публиковани облик ораторских наступа (Драга Дејановић) односно „публицистичко-аутобиографских текстова, насталих у складу са епистоларном конвенцијом уз нека одступања (Драга Гавриловић)” (исто: 135–136). Међутим, есеј „Жене и књижевност” – такође канонски текст у оквирима феминистичких студија књижевности, периодике и културе у Србији – одликује се далеко (само)свеснијом формом, упијајући и интимна искуства ауторке и манифестни карактер, односно „говор-манифест изречен у име заједнице књижевница” (исто: 136). Најпре на трагу Биљане Дојчиновић, Магдалена Кох доводи допринос Јелице Беловић Бернаджиковске у везу с наслеђем Вирџиније Вулф, указујући на транснационално релевантне одлике њеног есејистичког дискурса и уредничког подухвата.

У следећем кораку, Магдалена Кох пажњу посвећује ауторки којом се и иначе истрајно бави, Исидори Секулић, јединој чија је (и) есејистичка делатност увелико призната и високо вреднована у књижевној историографији. Исидора Секулић описује се као „права мајсторица есејистичког писања, и то безмало пет деценија, од двадесетих до шездесетих година XX века” (исто: 142). У сегменту рада који се тиче Исидоре Секулић, Магдалена Кох, попут других феминистички оријентисаних истраживачица, инсистира на непотпуности и неадекватности преовлађујућих приступа овој књижевници. Она сматра да су пропусти углавном условљени родним слепилом и механизмима универзализације којима се пренебрегава родна специфичност ауторкиног опуса. Магдалена Кох инсистира на снажном индивидуализму Исидоре Секулић, нарочито разматрајући њен есеј „Има ли право Константин Брунер?” (1911), те подсећајући да је (тек) пред крај живота Исидора

Секулић у извесном смислу одбацила универзализам и „дорасла идеји *herstory*” (исто: 161). Начелна позиција и апели Магдалене Кох проницљиви су и значајни. Међутим, конкретна анализа досад углавном превиђаних *феминистичких есеја* Исидоре Секулић унеколико се чини неубедљивом. Хвале вредан покушај да се Исидори Секулић приступи из феминистичког угла и у осврту на њен *есејистички* опус остаје осенчен утиском да Исидора Секулић ипак није искористила, развила и унапредила могућности овог жанра у недвосмислено *феминистичким* координатама, то јест да је потенцијални феминистички импулс у њеној заоставштини остао (само)осујећен.

С друге стране, управо је феминистички аспект био и доследно развијан и формативно значајан у случају есејистике Ксеније Атанасијевић и Јулке Хлапец Ђорђевић. То истиче и сама Магдалена Кох. Према речима ауторке, „златно доба уистину свесно феминистичког есеја наступило је тек након Првог светског рата. Есеј је у књижевном универзуму српских модернистичких списатељица почео тада да игра необично значајну улогу која до дан-данас није – чини ми се – довољно цењена и проучена” (исто: 173). Осим на две поменуте есејисткиње, Магдалена Кох се осврће и на Аницу Савић Ребац и Јелу Спиридоновић Савић, сматрајући да су све оне „поста(ја)ле за женске кругове у Србији (али и међуратној Југославији) истински културни ауторитети, а изнад свега праве и зреле мајсторице мишљења и писања” (исто: 177). Магдалена Кох притом истиче значај измењеног контекста у ком су модернистичке ауторке стварале, а који је сада подразумевао груписање на темељу пола/рода у границама Краљевине СХС/Југославије и мимо њих, међусобно уважавање, умрежавање и сарадњу, нове видове идеје или етике (читалачког) *сесиринсџа*/феминизма, при чему се управо есеј испоставио као врло плодан и подесан жанр за продор феминистичких идеја и њихово (пре)обликовање. Магдалена Кох осветљава есејистику Јеле Спиридоновић Савић на иновативан и занимљив начин, и овде, као и иначе, пратећи досадашњу рецепцију одабране ауторке, те смешта њен есејистички ангажман у шири контекст који ставља нагласак на, слободно речено – у духу политика часописа *Pro Femina – њорџреџе џреџходница* и *џорџреџе савременица*.

„Попут Исидоре Секулић, Јеле Спиридоновић Савић или Јулке Хлапец Ђорђевић, и Ксенију Атанасијевић интересују биографије изузетних жена” (исто: 197), с тим што је она, како показује Магдалена Кох, сходно својим целоживотним интересовањима, пажњу првенствено усмерила на античку културу. Магдалена Кох у књизи подробно анализира екстензиван есејистички опус Ксеније Атанасијевић и истиче његову

велику релевантност. Још једна „интелектуалка европског кова” (исто: 193) уз Ксенију Атанасијевић, Аница Савић Ребац, такође је сагледана као значајна есејисткиња српске културе. Ипак, предност се несумњиво даје Јулки Хлапец Ђорђевић, која је фигурирала као „најпосвећенија, најодлучнија и најбескомпромиснија мајсторица феминистичког есејистичког мишљења у периоду између два светска рата” (исто: 205), а која је данас, парадоксално, најмање призната у званичним академским токовима, иако су феминистички оријентисане истраживачице, на челу са Светланом Слапшак, умногоме ревалоризовале њен лик и дело.

Како сумира Магдалена Кох, „целокупно есејистичко стваралаштво Јулке Хлапец Ђорђевић заправо је посвећено феминизму и положају жена у међуратној Југославији, Европи и свету” (исто: 206), услед чега ова ауторка заслужује макар и селективно реиздање есејистичких текстова, до кога до данас није дошло. Магдалена Кох луцидно сажима да је управо Јулка Хлапец Ђорђевић била и најсвестранија („најинтердисциплинарнија”) и најсубверзивнија есејисткиња међуратне епохе, која је есеје стварала „без и најмање намере да се подреди стандардима андроцентричне универзализације, за разлику од Исидоре Секулић, Анице Савић Ребац или Јеле Спиридоновић Савић. Најближа посвећености Јулке Хлапец Ђорђевић једино је била Ксенија Атанасијевић” (исто: 207). Ипак, стиче се утисак да је поглавље о Јулки Хлапец Ђорђевић могло да буде унеколико екстензивније и садржајније, нарочито с обзиром на њен повлашћени положај.

Након што је понудила исцрпну анализу „Златног доба” српског феминистичког есеја – који у међуратном раздобољу, дакле, стиче нови степен жанровске (само)свести – Магдалена Кох се у основним цртама дотиче периода након Другог светског рата, који је у домаћим студијама књижевности, културе, периодике и феминизма знатно мање обрађен у односу на међуратни период. Магдалена Кох се води хипотезом, коју би у будућности требало подробније истражити, да феминистички есеј на изванредан начин замире готово све до деведесетих година XX века које су „означиле период интензивније образовне и издавачке делатности феминистичких група” (исто: 226), а управо „есеј као медиј за текућа феминистичка питања враћа се у милост и постаје кључан” (исто: 227). Магдалена Кох пажљиво контекстуализује два есејистичка опуса – Светлане Слапшак и Бранке Арсић – усредсређујући се, као и дотада у студији, колико на индивидуални ауторски печат сваке од ових есејисткиња, толико и на њихову репрезентативност у ширим културноисторијским координатама. Пето, последње поглавље, које је махом посвећено овим двома ауторкама, Магдалени Кох служи и да

„покаже[м] како је есеј крајем XX и почетком XXI века учествовао у читању и интерпретацији националистичке културе страха у време распада Југославије” (исто: 29). Осим засебних публикација, збирки есеја, Магдалена Кох нарочито разматра и плодну часописну продукцију (*ProFemina*, *Ženske studije/Genero*) као простор изградње нових (облика) читалачко-ауторских заједница, група и мрежа, те специфичног „форума за есејистикиње” (исто: 231).

Магдалена Кох истиче да би феминистичком есеју који настаје у последњој деценији XX века и након тога требало посветити засебну студију. Она се пак, како је већ истакнуто, задржава на Светлани Слапшак и Бранки Арсић као „најзначајнијим и парадигматичним” (исто) есејистикињама. Опус Светлане Слапшак Магдалена Кох сматра сродним есејистици Ксеније Атанасијевић и Јулке Хлапец Ђорђевић, истичући да је она без сумње „једна од најважнијих, ако не и најважнија икона савременог феминистичког есеја писаног на српском језику” (исто: 233), односно „уникатна и симптоматична фигура за (под)жанр српског феминистичког есеја” (исто: 250). Магдалена Кох показује темељно познавање целокупног опуса и деловања антрополошкиње Светлане Слапшак, помно разматрајући њену сталну потрагу „за методом која ће са анализе актуелног, текућег политичког имагинаријума прећи на нову артикулацију и створити властиту наративно-проблемску мапу постјугословенског феминизма” (исто: 235). Најзад, Магдалена Кох застаје и на есејистици филозофикиње Бранке Арсић, образлажући како ова ауторка „уводи нову форму, која се може назвати есејистичком екфразом” (исто: 256), а која је експлицитно ородњена. Кох се притом посебно зауставља на превратничком есеју „Мислим, дакле нисам жена” (1997), у коме Бранка Арсић храбро и креативно улази у дијалог с канонским мислиоцима у западној култури, попут већ поменутог Декарта.

Студија *Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)*, како се види из сажетог приказа и делимичне анализе њеног садржаја, обухватна је, систематична и амбициозно замишљена и спроведена студија – уз то, што нарочито треба нагласити, и пионирска. Премда на располагању није имала оријентире који би јој олакшали кретање кроз одабрано проблемско поље – у виду темељних студија о дијахронијском развоју српског есеја, или пак српског феминизма, које се протежу на читав XIX, XX и XXI век – Магдалена Кох подухватила се оцртавања једне могуће панораме есејистичких дискурса и пракси жена које су у овом раздобљу писале или још увек пишу на српском језику, не ограничавајући се на пунозначне есеје већ лоцирајући елементе

есејизовања у жанровски хибридном и разнородним текстовима. Уз темељно познавање целовитих опуса одабраних ауторки и њихове динамичне рецепције, Магдалена Кох показује и владање научним дискурсом који повремено подсети управо на есејистички, услед чега се њена студија чита с узбуђењем и задовољством, комуницирајући с потенцијално врло широким и хетерогеним кругом читалаца. Ипак, поједина места остају подложна даљим дискусијама и полемикама. С једне стране, широко и флуидно схватање есеја/есејистичког, премда се испоставља као плодно и податно за историографске панораме, враћа нас на питање с почетка да ли је и зашто управо есеј кључна форма у (пре)обликовању ородњеног, специфично женског искуства. С друге, ауторка закључује да је српски феминистички есеј од XIX до XXI века прошао кроз задивљујућу еволуцију: полако се мења поимање гледања, посматрања, писања из позиције женског искуства и све више потврђује знање и осамостаљује се позиција из које се говори. Изнад свега, међутим, развила се идеја о женском субјекту и језичком оснаживању жена, о независном артикулисању властите позиције и стварању адекватног језика и јачање женског текстуалног/интелектуалног субјекта (исто: 266).

Као и другим сличним гинокритичким настојањима, и овом се може упутити примедба да на махове долази до стапања женског и феминистичког (доприноса, субјекта, дискурса). То је очигледно на поменутом примеру Исидоре Секулић.

Покоја истраживачка лакуна (период социјалистичке Југославије остаје донекле поједностављено приказан, тек у рудиментарним цртама), разумљива је с обзиром на пионирски карактер ове студије и њену широку обухватност, и упркос томе књига *Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* представља иновативан, инспиративан допринос савременим проучавањима српске књижевности и културе. Поједине сугестије и смернице, на којима се ауторка не задржава у потпуности, отварају простор за даље рефлексије, микро- и макроанализе. Важан увид да су „историја феминистичког есеја и историја (прото)феминистичког покрета у српској култури заправо истоветне“ (исто: 269) прати и експлицитно предочена свест ауторке о отворености њеног подухвата. С једне стране, примера ради, Магдалена Кох истиче да рецентна и актуелна проучавања српске и југословенске периодике могу значајно да употпуне и/или трансформишу постојеће наративе о српском феминистичком есеју, утолико што је управо експанзија штампе отворила непрегледно поље могућности за огледање (феминистичких) ауторки у жанру есеја. Њена студија, тим пре, представља драгоцену

референцу и за истраживаче периодике. С друге стране, Магдалена Кох, размотривши и савремене есејисткиње попут Светлане Слапшак, поставља питање у ком ће се смеру даље развијати (феминистички) есеј на српском језику, а то питање остаје отворено. Оно што је извесно јесте да студију *Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* треба да уваже и историчари (српске) књижевности и историчари феминизма. Може се претпоставити да ће и она, баш као и претходна студија Магдалене Кох, постати једна од незаобилазних референтних тачака у проучавањима књижевности, периодике и културе код нас из *феминистичке перспективе*. Питање да ли ће ауторкина настојања препознати и уважити истраживачи и истраживачице који иначе не сматрају категорије пола и/или рода релевантним остаје, такође, отворено. Одговор на то питање у непосредној је вези с тим да ли ћемо и када ћемо да сазремо као култура.

Zorana Simić

zorana_simic@hotmail.com

Institute for Literature and Arts

Belgrade

Have We Matured as a Culture?